

EDÍCIA CIVILIZÁCIA

THORSTEIN VEBLEN TEÓRIA ZÁHAĽČIVEJ TRIEDY

Ekonomická
analýza
inštitúcií

Ale muž barbar vidí vec celkom inak. V nijakom prípade sa nevníma ako pracujúci a svoj vklad pokladá za čosi celkom iné než nudnú drinu žien, považovanú za prácu alebo výrobu. Vyprosí si, aby ho s nimi hádzali do jedného vreca. Vo všetkých barbarských spoločnostiach vládne hlboko zakorenený pocit hierarchie medzi mužskou a ženskou prácou.

premedia

ŽIVOTNÝ ŠTÝL

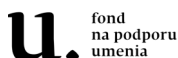
premedia

THORSTEIN VEBLEN
TEÓRIA ZÁHAĽČIVEJ
TRIEDY

Z angličtiny preložil
Jozef Zelizňák

premedia

Preklad tejto knihy podporil z verejných zdrojov
formou štipendia Fond na podporu umenia

Thorstein Veblen: Teória záhaľčivej triedy
Kritické vydanie

Copyright © Thorstein Veblen, 1899

Translation © Jozef Zelizňák, 2025

Epilogue © Miroslav Tížik, 2025

Slovak edition © Vydavateľstvo Premedia

Vedecká redakcia a časť poznámkového aparátu boli urobené na základe vydania *Thorstein Veblen: The Theory of the Leisure Class*. Oxford: Oxford University Press, 2007, edited with an introduction and notes by Martha Banta. Uvedené vydanie vychádza z pôvodného publikovaného v New Yorku vo vydavateľstve Macmillan v roku 1899, no bez uvedenia pôvodného alebo v roku 1912 pozmeneného podtitulu. Podtitul je uvedený až po predhovore.

ISBN 978-80-8242-165-4

Obsah

Predhovor	7
1. kapitola: Úvod	9
2. kapitola: Majetkové súperenie	23
3. kapitola: Okázalá záhaľka	32
4. kapitola: Okázalá spotreba	53
5. kapitola: Majetkový životný štandard	74
6. kapitola: Majetkové kritériá vkusu	82
7. kapitola: Odev ako prejav majetkovej kultúry	116
8. kapitola: Oslobodenie od výrobnnej činnosti a konzervativizmus	130
9. kapitola: Zakonzervovanie archaických črt	145
10. kapitola: Moderné prežitky udatnosti	167
11. kapitola: Viera v šťastie	186
12. kapitola: Náboženské obrady	198
13. kapitola: Prežitky nezištného záujmu	224
14. kapitola: Vyššie vzdelávanie ako výraz majetkovej kultúry	244
Doslov: Cudzinec vo svojej vlasti	269

Predhovor

Cieľom tejto práce je prediskutovať miesto a hodnotu triedy voľného času alebo záhalčivej triedy (*leisure class*) ako ekonomického faktora v modernom živote. No ukázalo sa, že túto diskusiu nie je možné prísne obmedziť do takto vymedzených hraníc. Určitú pozornosť musíme nevyhnutne venovať pôvodu a smerovaniu postupného vývoja tejto inštitúcie, rovnako ako aj charakteristikám spoločenského života, ktoré nie sú bežne klasifikované ako ekonomické.

V niektorých bodoch bude táto rozprava vychádzať z ekonomických teórií alebo záverov etnologických výskumov, ktoré môžu byť do určitej miery neznáme. Dúfajme, že úvodná kapitola dostatočne naznačuje povahu týchto teoretických východísk a tým sa podarí predísť nejasnostiam. Jasnejšie vyjadrenie teoretických východísk sa už objavilo v sérii článkov uverejnených vo štvrtom ročníku časopisu *American Journal of Sociology* – The Instinct of Workmanship and the Irsomeness of Labour (Pracovný inštinkt a nepríťažlivosť práce), The Beginnings of Ownership (Počiatky vlastníctva) a The Barbarian Status of Women (Barbarské postavenie žien). Argumentácia tejto knihy sa však neopiera o tieto čiastočne nové závery výskumov takým spôsobom, že by nemohla byť samostatným prvkom ekonomickej teórie v takých prípadoch, kde by sa tieto nové zovšeobecnenia z hľadiska čitateľa nebrali do úvahy, pretože by neboli dostatočne podložené nejakou autoritou alebo údajmi.

Čiastočne z pohodlnosti a čiastočne preto, aby sa znížila možnosť nesprávneho pochopenia zmyslu javov, ktoré sú všetkým ľuďom známe, sme údaje použité na ilustráciu alebo podporu argumentácie čerpali prednostne z každodenného života, či už z priameho pozorovania alebo z bežných všeobecne známych udalostí, a nie z neznámych zdrojov alebo bežnému čitateľovi vzdialených príkla-

dov. Môžeme len dúfať, že používanie takýchto zdrojov a odkazov na obyčajné fakty sa nikoho nedotkne, prípadne sa nedotkne jeho zmyslu pre literárnu alebo vedeckú primeranosť. Treba dúfať, že sa niečieho vkusu nedotkne tá časť práce, ktorá môže pôsobiť, akoby sa riadila až bezohľadnou slobodou pri zaobchádzaní s priveľmi všednými javmi alebo takými javmi, ktorých intímny charakter v živote ľudí ich niekedy chránil pred diskusiami o ich ekonomickom rozmere.

Predpoklady a dôkazy čerpané z menej známych a vzdialenejších zdrojov, ako aj všetky články, teórie alebo závery prevzaté z etnológie, však nie sú pre sčítaného človeka úplne neznáme a nedostupné. Preto sa v práci nedodržiavajú zásady citovania zdrojov a odkazy na autorov. Podobne aj tých niekoľko málo citátov uvedených najmä na ilustráciu nejakého javu sme vybrali tak, aby sa dali ľahko spoznať a nebolo nutné odkazovať na ich zdroje.*

* To, čo mohlo byť údajne všeobecne zrozumiteľné v americkom akademickom prostredí v druhej polovici 19. storočia, nie je v súčasnosti zrozumiteľné ani v Spojených štátoch a nieto ešte v stredoeurópskom kontexte. V súčasnosti sa už ani v akademickom prostredí nedá rátať so samozrejmovou znalosťou latinských citátov, ktorých Veblenova kniha obsahuje viacero. Aj preto sú v súčasnosti vydávané kritické vydania doplnené poznámkovým aparátom. Z tohto dôvodu je poznámkovým aparátom čiastočne narušený menej formálny a skôr esejistický charakter knihy. (Poznámka M. T.)

1. KAPITOLA

Ú v o d

Pôsobenie inštitúcie, ktorú nazývame záhalčivou triedou,* zažívalo najväčší rozkvet vo vrcholných štádiách barbarskej kultúry, spomeňme feudálnu Európu či feudálne Japonsko. V takýchto spoločenstvách sa rozdiely medzi triedami udržiavajú na maximálnej miere a ich ekonomické rozdiely sa najvýraznejšie prejavili v jasnom rozlíšení činností charakteristických pre jednotlivé triedy. Najvyššie triedy tradične zostávali oslobodené od výrobných zamestnaní alebo boli z nich vylúčené** a bola im vyhradená činnosť spojená s dôstojnosťou

* Pôvodný termín *leisure class* je ťažko preložiteľný, skôr ako záhal'ku slovo *leisure* vyjadruje voľnočasovú aktivitu, slobodný čas neviazaný na nutnosť zabezpečovať si obživu alebo si plniť povinnosti. Pri kritickom nádychu termínu, ktorý je aj v duchu Veblenovej analýzy, by sa dalo hovoriť aj o márnivej triede či triede vycibrených mravov. S ohľadom na zaužívaný spôsob prekladu knihy aj termínu v slovenčine a češtine v knihe používame nie najpresnejšie spojenie záhalčivá trieda a slovo záhal'ka. (Poznámka M. T.)

** Pôvodný termín *industrial* je ťažko preložiteľný v zmysle, ako s ním narába Veblen. Používa ho na označenie tých činností, ktoré súvisia v manuálnou prácou, či už priamo pri procese výroby alebo zabezpečovania obživy, alebo nepriamo údržbou vecí a priestoru (opravy vecí, upratovanie a podobne). Z tohto termínu sa aj rozvinulo chápanie industriálnej spoločnosti ako spoločnosti priemyselnej, postavenej na robotníkoch pracujúcich vo sfére výroby. No je to ťažko uplatniteľné pri charakteristike postindustriálnej spoločnosti služieb, ktorá je postavená na poskytovaní služieb, čo však tiež spadá pod to, čo Veblen spája so slovom *industrial*. Možný preklad slovom produktívny však nevystihuje túto charakteristiku slova, lebo môže spôsobiť nedorozumenie prítomné v bežnom jazyku, že práca v službách a vo verejnom záujme, ktoré bývajú často označované za neproduktívne, by nespádali pod tento termín. V preklade teda používame slová výroba či výrobný. (Poznámka M. T.)

či úctou. Vo feudálnych spoločenskách bolo najúctyhodnejšou činnosťou vojenstvo, hneď za ním nasledovala kňazská služba. V období, keď barbarské spoločstvo nežilo priamo vojnou, postavenie úradu kňaza mohlo prevýšiť postavenie vojaka. Akokoľvek premenlivé bolo ich vzájomné postavenie v hierarchii, až na pár výnimiek zostávali obe skupiny oslobodené od povinnosti produktívnych činností a v tomto oslobodení sa ekonomicky prejavila ich nadradená pozícia. Brahmská India slúži ako dobrý príklad oslobodenia oboch týchto tried od výrobných aktivít. V spoločstve, ktoré patrí k vyšším barbarským kultúram, pozorujeme rozsiahlu diferenciáciu na podskupiny v rámci toho, čo môžeme označiť súhrnným pojmom záhalčivá trieda, a zodpovedajúcu diferenciáciu činností v rámci týchto podskupín. Záhalčivá trieda ako celok zahŕňa šľachtu a kňazskú triedu a veľkú časť jej suity. Zamestnanie príslušníkov tejto triedy sa preto líši, no ich spoločnou ekonomickou črtou je nevýrobnosť. Tieto nevýrobné zamestnania hornej triedy sa dajú vo všeobecnosti rozdeliť na vládnutie, vojenstvo, náboženské obrady a šport.

V skoršom, no nie najranejšom štádiu barbarstva, jestvuje záhalčivá trieda v menej diferencovanej podobe. Ani triedne rozdiely, ani rozdiely medzi rôznymi zamestnaniami záhalčivej triedy nie sú odlišné až tak jednoznačne a presne. Veľmi pekne sa dá toto štádium pozorovať v prístupe k životu u ostrovanov v Polynézii, kde vzhľadom na to, že tam chýba vysoká divá zver, lov nemá také úctyhodné miesto. Dobrý príklad ponúka aj islandské spoločstvo z obdobia ság. V takomto spoločstve existuje až rigidné rozlišovanie medzi triedami a zamestnaniami charakteristickými pre každú z tried. Manuálna práca, výroba, všetko, čo je priamo späté s každodenným zabezpečovaním prežitia, je zamestnanie vyhradené výlučne pre nižšie triedy, kam patria otroci a iné závislé osoby a bežne aj všetky ženy. Ak existuje niekoľko stupňov aristokracie, sú ženy z najvyšších priečok zvyčajne oslobodené od výrobných činností, alebo prinajmenšom od tých najhrubších podôb manuálnej práce. Muži z vyšších tried sú nielen oslobodení od všetkých výrobných činností, zažitá obyčaj im vyslovene berie možnosť venovať sa výrobným činnostiam. Voľba činností, ktorým sa môžu venovať, je prísne definovaná a zahŕňa tie, ktoré sme už spomínali: vládnutie, vojenstvo, náboženské obrady a šport. Tieto štyri typy aktivít určujú

spôsob života vyšších tried a pre tých na najvyššej priečke – kráľov a náčelníkov – sú jedinými druhmi aktivít, ktoré im zvyky alebo panujúce predstavy spoločenstva dovoľia. A tam, kde sa tento prístup naplno rozvinul, je pre členov najvyšších priečok pochybný aj šport. Nižšej úrovni záhaľčivej triedy sú prístupné niektoré iné činnosti, no sú to činnosti podriadené jednému alebo druhému z týchto typických zamestnaní záhaľčivej triedy. Môže ísť napríklad o výrobu a údržbu zbraní, výstroja a vojnových kanoe, drezúru a starostlivosť o kone, psy a lovecké sokoly, o výrobu posvätných predmetov a podobne. Nižšie triedy sú z týchto sekundárne úctyhodných činností vylúčené, s výnimkou tých, ktoré len vzdialene súvisia s typickými činnosťami záhaľčivej triedy a kde kľúčovú úlohu hrá výroba.

Ak sa vrátíme o krok späť od tejto ukážkovej barbarskej kultúry k prvotným* štádiám barbarstva, záhaľčivú triedu rozvinutú v celej jej podobe tam ešte nenájdeme. Môžeme však rozpoznať zvyky, motívy a okolnosti, ktoré spoločne umožnili vznik záhaľčivej triedy, a následne sledovať jej rané štádiá. Kočovní kmeň lovcov v rôznych častiach sveta dobre ilustrujú tieto jednoduchšie fázy diferenciacie. Ako príklad môže poslúžiť ktorýkoľvek severoamerický kmeň lovcov. O týchto kmeňoch nemožno hovoriť, že by mali definovanú záhaľčivú triedu. Vidíme u nich istú deľbu funkcií a existuje odlišnosť medzi triedami na základe odlišných funkcií, no oslobodenie hornej triedy od práce nie je dostatočne rozvinuté na to, aby sme ju mohli nazvať „záhaľčivou triedou“. Kmeň na tejto ekonomickej úrovni priviedli ekonomickú diferenciaciu do bodu, kde sa vytvára jasné rozlíšenie medzi zamestnaniami mužov a žien a toto rozdelenie má charakter prestíže. V takmer všetkých týchto kmeňových spoločenstvách sú ženy tradične pripútané k činnostiam, ktoré tvoria základ pre skutočne produktívne povolania na ďalších vývojových stupňoch. Muži sú od týchto obyčajných činností oslobodení. Vedú vojnu, chodia na lov, športujú a zaoberajú sa náboženskými obradmi. Rozdelenie je spravidla jasne definované.

* Veblen používal na pomenovanie pôvodných, najjednoduchších ľudských skupín dobové označenie *primitive*, čo však vzhľadom na súčasnú silno negatívnu konotáciu slova primitívny prekladáme ako prvotný. Zároveň slovo prvotný vyjadruje aj evolučné chápanie vývoja skupín, ako je to prítomné aj vo Veblenovej koncepcii. (Poznámka M. T.)

Táto deľba práce sa prelína s rozlišovaním na pracujúcu a záhalčivú triedu, ako ich poznáme z rozvinutejších barbarských kultúr. So stúpajúcou rôznorodosťou a špecializáciou činností deliaca línia vytvára rozdiel medzi výrobnými a nevýrobnými činnosťami. Mužské zamestnania v podobe, ako existujú v ranom barbarskom štádiu, nepredstavujú základ neskorších výrobných sfér. V neskoršom vývoji prežijú len v činnostiach, ktoré nehodnotíme ako výrobné – vojna, politika, šport, vzdelávanie a kňazské úrady. Jedinou výnimkou, ktorá stojí za zmienku, je rybolov a niektoré činnosti, ktoré s prižmúrením oka môžeme označiť za výrobné, ako napríklad výroba zbraní, hračiek a športového vybavenia. V princípe celé spektrum výrobných činností nadväzuje na to, čo sa v prvotnom barbarskom spoločenstve nazývalo ženskou prácou.

Na nižšom stupni barbarskej kultúry nie je práca mužov menej dôležitá pre život skupiny než práca žien. Niekedy dokonca muži prispievajú rovným dielom k zabezpečeniu potravy a ostatnej spotreby skupiny. „Produktívny“ charakter mužskej práce je taký zreteľný, že klasická ekonomická literatúra často vníma činnosť lovcov ako typickú formu prvotnej výroby. Ale muž barbar vidí vec celkom inak. V nijakom prípade sa nevníma ako pracujúci a svoj vklad pokladá za čosi celkom iné než nudnú drinu žien, považovanú za prácu alebo výrobu. Vyprosí si, aby ho s nimi hádzali do jedného vreca. Vo všetkých barbarských spoločenstvách vládne hlboko zakorenený pocit hierarchie medzi mužskou a ženskou prácou. Práca muža síce môže prispievať k prežitiu skupiny, ale je cítiť, že je to na základe výnimočnej šikovnosti a schopností, ktoré prirovnávať k bezduchému lopoteniu žien by bolo pre muža urážkou.

Ak na kultúrnej škále ustúpime ešte o krok – k tlupám divochov –, delenie činností je menej rozvinuté a rozlišovanie prestíže medzi triedami a činnosťami je menej konzistentné a prísne. Je ťažké nájsť jednoznačné príklady prvotných divošských kultúr. Len málo skupín či spoločenstiev, ktoré sú zatriedňované ako „divošské“, nejaví známky úpadku z rozvinutejšej kultúrnej úrovne. Nájdeme však skupiny – a niektoré zdanlivo nie sú výsledkom degenerácie –, ktoré viditeľne vykazujú znaky prvotného divožstva. Ich kultúra sa líši od barbarských spoločenstiev absenciou záhalčivej triedy a vo veľkej miere aj duševným či duchovným postojom, na ktorom stojí

inštitúcia záhaľčivej triedy. Tieto spoločenstvá prvotných divochov s neexistujúcou hierarchiou ekonomických tried predstavujú len malý a nevýrazný zlomok ľudstva. No len ťažko nájdeme lepšie príklady tejto kultúrnej fázy než kmene na Andamanských ostrovoch alebo Todov z Modrých hôr (Nilgiri Hills) v Indii. Spôsob života týchto kmeňov v čase ich prvých kontaktov s Európanmi bol až typický neexistenciou záhaľčivej triedy. Ako ďalšie príklady môžeme uviesť Ainov na japonskom ostrove Jezo a možno aj niektoré skupiny Krovákov či Eskimákov.* Zaradiť niektoré spoločenstvá Indiánov Pueblo do tejto kategórie je problematickejšie.** Je pravdepodobné, že väčšina z týchto spoločenstiev, ak nie všetky, sú príkladmi degenerácie z vyššej úrovne barbarstva, a nie sú teda nositeľmi kultúry, ktorá nikdy neprekročila svoju aktuálnu úroveň. V tom prípade nie sú skutočne „prvotnými“ populáciami, ale tu nám môžu poslúžiť na ilustráciu témy.

Tieto spoločenstvá bez jasne definovanej záhaľčivej triedy majú aj iné spoločné znaky v štruktúre a životnom štýle. Ide o malé skupiny s jednoduchou (archaickou) štruktúrou. Sú zväčša mierumilovné a usadené. Sú chudobné a osobné vlastníctvo nehrá v ich ekonomickom systéme dominantnú úlohu. Z toho nevyplýva, že tieto spoločenstvá sú najmenšie zo všetkých jestvujúcich, ani to, že ich spoločenské štruktúry sú vo všetkých ohľadoch najmenej diferencované, a ani to, že táto kategória nevyhnutne zahŕňa všetky prvotné spoločenstvá, ktorým chýba definovaný systém práva na osobné vlastníctvo. No musíme si všimnúť, že zahŕňa tie najmierumilovnejšie – možno všetky mierumilovné – prvotné skupiny ľudí.

* Moderné označenia sú Sanovia a Inuiti. (Poznámka T. M.)

** Poznámka z anglického vydania odkazuje na pôvodných obyvateľov Japonska, Austrálie a Ameriky, čo odráža Veblenov zvýšený záujem autora o etnografické štúdie, ako napríklad aj prácu Lewisa Henryho Morgana (1818 – 1881). Vo viacerých bodoch je vidieť väzbu na Morganovu knihu z roku 1877 *Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilisation*. Do češtiny bola preložená v roku 1954 ako *Pravěká společnost. Výzkumy o průběhu lidského pokroku od divoštví přes barbarství k civilizaci*, Praha, Nakladatelství Československé akademie věd. Morgan v tejto knihe evolučne rozlišuje fázy vývoja spoločnosti od divoštva, barbarizmu až k civilizácii. (Poznámka M. T.)

Najvýraznejšou spoločnou črtou takýchto spoločenstiev je istá až naivná nemohúcnosť pri konfrontácii s násilím či podvodom.

Zvyky a kultúrne črty skupín na nízkom vývojovom stupni svedčia o tom, že záhalčivá trieda vyrástla postupne pri prechode z prvotnej divošskej kultúry k barbarstvu, alebo presnejšie povedané, pri prechode z mierového k dôsledne vojenskému spôsobu života. Podmienky potrebné na vznik jednoznačne definovanej záhalčivej triedy sú:

1. Spoločenstvo musí viesť koristnícky* spôsob života (vojna, lov veľkej zveri alebo oboje). Ľudia tvoriaci vznikajúcu záhalčivú triedu musia byť zvyknutí na spôsobovanie ujmy druhým silou a lšťou.

2. Materiálne podmienky musia byť natoľko zabezpečené, že významná časť spoločenstva môže byť oslobodená od každodennej rutinnej práce. Inštitúcia záhalčivej triedy nadväzuje na staré, diskriminačné rozdelenie medzi rôznymi činnosťami, kde niektoré sú hodnotené viac, iné menej. Hodnotné činnosti sú – v súlade s pôvodným rozlišovaním – tie, ktoré sa dajú charakterizovať ako hrdinské.** Nehodnotné sú nevyhnutne každodenné činnosti, kde nenájdeme nijaké, alebo len minimálne hrdinstvo.

Toto rozlišovanie zdanlivo nehrá dôležitú úlohu v modernom výrobnom spoločenstve, preto mu ekonómovia venujú len malú pozornosť. Z pohľadu tohto moderného presvedčenia, ktoré už dlhšie panuje v ekonomických diskusiách, pôsobí formálne a nepodstatne. No to, že žije ďalej a prekvitá aj vo všeobecne zažitých predstavách v modernom živote, sa prejavuje okrem iného v našej zaužívanej nevôli k podradnej práci. Ide o rozlišovanie osobného druhu – medzi nadradenosťou a podradnosťou, teda na nadriadených a podriadených. V raných štádiách kultúr, keď osobná moc a vlastnosti jednot-

* V originálnom vydaní používa autor slovo *predatory*, teda predátorský či svet dravcov, čím pripodobňuje svet ľudí svetu zvierat a ukazuje na niektoré paralely. No vzhľadom na celkový kontext knihy bol zvolený preklad slova v podobe koristnícky. (Poznámka M. T.)

** Autor používa v angličtine slovo *exploit*, ktoré obsahuje viac významov ako *heroic*. Slovo *exploit* je však viacvýznamové a okrem hrdinskosti znamená aj využívanie, zneužívanie, vykorisťovanie, čo čiastočne aj Veblen takémuto fenoménu pripisuje. V slovenčine budeme používať preklad hrdinstvo či hrdinský. (Poznámka M. T.)

livca bezprostrednejšie a očividnejšie ovplyvňovali priebeh udalostí, hral prvok hrdinstva v každodennom spôsobe života dôležitejšiu úlohu. Bol predmetom väčšieho záujmu. A preto aj rozlišovanie na jeho základe pôsobilo zásadnejšie a závažnejšie než dnes. Toto rozlišovanie je preto podstatné ako vývojový činiteľ v slede udalostí a spočíva na dostatočne silnom a presvedčivom základe.

Kritériá, na základe ktorých sa obvykle rozlišujú fakty, sa menia podľa zmeny záujmu, s akým sa na tieto fakty pozeráme. Podstatné sú len tie črty aktuálnej skutočnosti, na ktoré vrhá svetlo dominantný záujem danej doby. Každé východisko pre rozlišovanie faktov bude pôsobiť nedôležito pre človeka, ktorý odlišným spôsobom posudzuje fakty, a to z iného uhla pohľadu, na základe iných hodnôt alebo na základe iných cieľov. Zvyk rozlišovať a klasifikovať rôzne ciele a smery konania prevažuje vždy a všade, a preto je nevyhnutným predpokladom akejkoľvek fungujúcej teórie o fungovaní života alebo akéhokoľvek spôsobu života. Konkrétny uhol pohľadu alebo špecifická charakteristická črta, ktorú sa rozhodneme vnímať ako kľúčovú pri triedení faktov, závisí od nášho záujmu pri ich odlišovaní. Základ pre odlišovanie a postup pri klasifikovaní faktov sa preto mení postupne s kultúrnym vývojom, lebo sa menia aj ciele, pre ktoré sa fakty života vnímajú a voči ktorým sa mení aj uhol pohľadu. A preto to, čo je pokladané za charakteristické a rozhodujúce črty tried aktivít či sociálnych tried na jednom stupni rozvoja kultúry, nebude hrať rovnakú úlohu pre ciele klasifikácie v nasledujúcich štádiách.

K zmene štandardov a uhlov pohľadu však dochádza len postupne a málokedy to vedie k podkopaniu či absolútnemu potlačeniu istého stanoviska, ktoré už bolo raz prijaté. Dodnes zaužívaným spôsobom rozlišujeme medzi výrobnými a nevýrobnými zamestnaniami a toto moderné rozlišovanie je pretvorenou formou barbarského rozlišovania medzi hrdinstvom a drinou. Činnosti ako vojenstvo, politika, verejné náboženské obrady a zabávanie verejnosti sú v ľudovom chápaní čosi zásadne odlišné od práce, ktorej cieľom je materiálne zabezpečovanie života. Presná deliaca čiara už nie je taká istá, ako bola v raných barbarských spoločenstvách, no to neznamená, že všeobecné rozlišovanie zmizlo.

V súčasnosti je všeobecne prijímaným prístupom, že akúkoľvek činnosť môžeme pokladať za výrobnú len do tej miery, do akej je

jej konečným účelom využívať mimoludské veci. Nútené využívanie človeka človekom sa nevníma ako výrobná funkcia, ale všetko úsilie zamerané na obohatenie ľudského života využívajúce mimoludské prostredie sa spoločne označuje za výrobnú aktivitu. Ekonómovia, ktorí sa držia klasickej ekonomickej tradície a ďalej ju rozvíjajú, robia z „vlády človeka nad prírodou“ charakteristickú črtu produktivity výroby. Táto výrobná nadvláda nad prírodou podľa nich zahŕňa vládu človeka nad životom zvierat a silami prírody. Takto vytvárajú hranicu medzi ľudským druhom na jednej strane a ostatnými živými tvormi a neživými vecami na strane druhej.

V iných dobách a medzi ľuďmi, ktorí vyznávali iný svet predstav, nevedla táto hranica tam, kde ju vidíme dnes. V divošských a barbarských spôsoboch života viedla iným smerom a bola na inom mieste. Vo všetkých spoločenstvách barbarskej kultúry sledujeme jasný a dominantný protiklad medzi dvomi veľkými skupinami javov. Do jednej začleňoval barbarský človek seba, do druhej svoju potravu. Cítil protiklad medzi ekonomickými a mimoekonomickými javmi, ale nevnímal ho moderným spôsobom. Hranica neprechádzala medzi človekom a zvyškom tvorstva a vecí, ale medzi oživenými a mŕtvymi vecami.

V dnešnej dobe je možno zbytočné bližšie sa venovať hľadaniu dôvodov, vysvetľovať, že barbar „oživeným“ (*tvorom s dušou*) myslel čosi celkom iné než my pojmom „živé“. Pojem nezahŕňa všetky živé veci a zároveň zahŕňa množstvo iných. Známe prírodné fenomény ako búrku, chorobu či vodopád vníma ako „oživené“ (*s dušou*), kým ovocie, bylinky a menej výrazné zvieratá ako muchy, červy, lumíky či ovce ako „oživené“ nevníma, okrem situácií, ak sú brané ako celok. V tomto kontexte pojem neznamená, že veci musia mať dušu či ducha. Ide o veci, ktoré v predstavách animistického divocha či barbara naháňajú strach tým, že reálne alebo v jeho predstavách môžu meniť a ovplyvňovať okolie. Do tejto kategórie spadá množstvo rôznych prírodných javov a predmetov. Takéto rozlišovanie medzi mŕtvymi vecami a vecami s dušou nájdeme aj dnes v spôsobe myslenia silne veriacich osôb a má značný vplyv na panujúcu teóriu o ľudskom živote a prírodných procesoch, no nezasahuje do nášho každodenného života v takej zásadnej miere alebo s takými ďalekosiahlymi dôsledkami, ako to bolo v raných štádiách kultúry a viery.

Pre myslenie barbara je spracovanie a využitie toho, čo mu ponúka mŕtvá príroda, činnosťou na celkom inej úrovni ako jeho narábanie s „oživenými“ vecami a silami. Deliaci čiara môže byť nejasná a premenlivá, no v zásade je rozlíšenie dostatočne reálne a zásadné, aby ovplyvňovalo spôsob života barbara. Medzi veci považované za oživené zaradila jeho fantázia všetky javy smerujúce k takému či onakému cieľu. Tento teleologický rozvoj aktivít robí z akéhokoľvek predmetu či javu „oživený“ fakt. Kdekoľvek jednoducho mysliaci divoch alebo barbar naráža na takúto silne rušivú aktivitu, vykladá si ju jediným spôsobom, aký má k dispozícii – spôsobom, ktorý má okamžite vo vedomí svojho konania. Aktivita je preto prispôsobená ľudskému konaniu a aktívne objekty sú prispôsobené človeku ako aktívne činnej sile.* K javom tohto typu – najmä ak sú mimoriadne desivé či mätúce – treba pristupovať iným spôsobom a s inými zručnosťami, ako sa vyžaduje pri zaobchádzaní s mŕtvymi vecami. Úspešne zaobchádzať s takýmto javom je viac hrdinským činom než výrobou. Je viac potvrdením hrdinstva ako usilovnosti a trpezlivosti.

Pod vplyvom tohto naivného rozlišovania medzi mŕtvym a oživeným svetom má činnosť prvotnej sociálnej skupiny tendenciu spadať do dvoch kategórií, ktoré by sme modernými pojmami nazvali hrdinstvom a výrobou. Výroba je snaha vytvoriť nové veci z pasívneho („surového“) materiálu, s novým zámerom a účelom, ktorý mu dodáva tvorca. Na druhej strane hrdinstvo, dokiaľ je jeho výsledkom niečo užitočné pre aktívne činnú silu, spočíva v tom, že si ako svoje vlastné prisvojí ciele a energie, ktoré pôvodne patrili inému hýbateľovi. Aj dnes, keď hovoríme o „bezduchej materii“, uvažujeme akoby v hlbokom zmysle tohto pojmu, ako si ho predstavuje barbar.

Rozlišovanie medzi hrdinstvom a drinou sa zhoduje s rozdielom medzi pohlaviami. Muži a ženy sa od seba líšia nielen stavbou tela a silou svalov, no možno ešte väčšmi povahou. Práve to v minulosti viedlo k zodpovedajúcej deľbe práce. Všetky činnosti spadajúce

* Veblen používa slovo *agent*, čo sa dá preložiť ako aktívne činná sila. V časti sociológie, napríklad ovplyvnenej matematickým modelovaním, prípadne v teóriách pracujúcich aj s ekonomickými vysvetľovaniami či vysvetľovaniami ekonomického správania (Bourdieu), sa termín *agent* používa do súčasnosti. (Poznámka M. T.)

do kategórie hrdinstva pripadli mužom ako silnejším, pevnejšie stavaným, lepšie čeliacim náhlym a násilným vypätiam a majúcim v sebe sklony k priebojnosti, aktívnemu súpereniu a agresivite. Rozdiel vo fyzickej sile, stavbe tela a povahe mohol byť medzi členmi prvotných skupín v mnohých archaických spoločenstvách, ktoré sú nám známe, minimálny – napríklad pri kmeňoch na Andamanských ostrovoch. No len čo sa začala diferenciácia funkcií na základe fyzických a duševných (*animus*) rozdielov, pôvodný rozdiel medzi pohlaviami sa prehĺbil. Kumulatívny proces selektívneho prispôsobovania sa novému rozdeleniu činností sa nastaví, najmä ak si prirodzené prostredie alebo fauna, s ktorými je skupina v kontakte, vyžadujú neotrasiteľnejšie cnosti. Ak hrá v skupine dôležitú a obvyklú úlohu lov veľkých zvierat, sú potrebné mužské vlastnosti – fyzická sila, krutosť a zúrivosť – a toto nevyhnutne viedlo k prehĺbeniu a urýchleniu rozdelenia činností medzi pohlaviami. A len čo sa skupina dostala do nepriateľského kontaktu s inými skupinami, rozdelenie funkcií získalo jednoznačnejšiu podobu rozlišovania medzi hrdinstvom a výrobou. V takejto koristníckej skupine lovcov sa stávajú boj a lov vyhradenými pre ozbrojených mužov. Ženy sa venujú všetkej ostatnej práci, ktorú treba robiť – a iní príslušníci skupiny, nevhodní na mužskú prácu, sú zaradovaní do jednej skupiny so ženami. Boj a lov mužov však majú rovnaký, koristnícky charakter. Bojovník aj lovec žne to, čo nezasial. Ich agresívne uplatňovanie moci a bystrosti sa nápadne líši od monotónnej a nudnej práce žien pri formovaní materiálu. Prácu muža nemôžeme považovať za produktívnu, ide skôr o privlastnenie si statku silou. V takomto vnímaní u barbarov sa práca muža, keď je najviac rozvinutá a odlišná od práce žien, v prípade, že so sebou neprináša predvádzanie mužných cností, stáva pre muža nehodnou. S upevňovaním tradícií sa z nej v bežnom uvažovaní spoločenstva stáva kódex správania, čo má za dôsledok, že muž, ktorý má nejakú sebaúctu, si na tejto kultúrnej úrovni nemôže dovoliť inú činnosť alebo osvojovanie ako tie, ktoré sú postavené na udatnosti – sile alebo ľsti. Keď sa obvyklý koristnícky spôsob života po dlhých rokoch ustálil ako životný štýl skupiny, získal ozbrojený muž v sociálnej ekonómii spoločenstva oprávnenie zabíjať, zbavovať sa protivníkov v boji o prežitie, ktorí sa ho pokúšajú poraziť alebo preľstiť, a môže prekonávať či podma-

ňovať si cudzie sily, ktoré mu v jeho prostredí vzdorujú. V mnohých kmeňoch lovcov dodržiavajú teoretickú hranicu medzi hrdinstvom a drinou tak dôsledne a úzkostlivo, že muž sa nemôže zhodiť tým, že by sám niesol domov divú zver, ktorú skolil. Musí vyslať svoju ženu, aby zaňho vykonala túto podradnú úlohu.

AKO SME UŽ NAZNAČILI, rozlišovanie medzi hrdinstvom a drinou je rozlíšením prestíže medzi zamestnancami. Činnosti klasifikované ako hrdinstvo sú hodnotné, rešpektované, vznešené; iné činnosti, ktoré v sebe neobsahujú prvok hrdinstva, a najmä tie, ktoré zahŕňajú poslušnosť alebo podriadenie sa, sú nehodné, ponižujúce, nevznešené. Predstava o dôstojnosti, hodnote, úctyhodnosti či ušľachtilosti, ako sa uplatňuje na ľudí aj na ich správanie, má prvoradé dôsledky pre rozvoj tried a triednych odlišností. Preto je dôležité povedať si niečo o jej pôvode a význame. Jej psychologický základ sa dá opísať nasledovne:

Človek je – ako to vyplýva zo selektívneho tlaku – aktívne činná sila. Vo svojich vlastných presvedčeniach je zdrojom rozvíjajúcich sa podnetov – „teleologickej“ aktivity. Je aktívne činnou silou, ktorá každým svojím činom hľadá dosiahnutie nejakého konkrétneho, objektívneho, neosobného cieľa. Silou svojho bytia ako aktívne činnej sily je ovládaný chuťou po efektívnej práci a odporom k márnemu úsiliu. Každý človek má zmysel pre hodnotu užitočnosti či efektivity a bezcennosti, márnosti, odpadu a neschopnosti. Tento sklon alebo tendenciu môžeme nazvať pracovným inštinktom. Všade, kde okolnosti alebo tradície vedú k zvyku porovnávať dve osoby z hľadiska efektivity, dá pracovný inštinkt porovnávaníu charakter súperivého a prestížneho porovnávaníu. Rozsah, do akého tento výsledok vyústi, závisí vo veľkej miere od povahy populácie. V každom spoločenstve, kde obvykle dochádza k takémuto prestížnemu porovnávaníu ľudí, sa viditeľný úspech stáva cieľom, ktorý človek vyhľadáva pre vlastný úžitok, ako základ uznania. Človek získa na vážnosti a vyhne sa pohŕdaniu, ak dokáže prezentovať dôkazy svojho úspechu. Výsledkom je, že pracovný inštinkt sa premenil na súperivú demonštráciu sily.

V prvotnej fáze sociálneho vývoja, keď je spoločenstvo ešte tradične mierumilovné, možno usadené a bez rozvinutého systému individuálneho vlastníctva, sa zdatnosť jednotlivca najlepšie pre-

javovala v činnosti, ktorá pomáha pri prekračovaní života skupiny, teda pri jej prežití. Súperenie ekonomického druhu medzi členmi takejto skupiny je predovšetkým súperivosťou o možnosť pomáhať pri výrobe. Zároveň tiež motívy pre súperivosť nie sú silné, rovnako ako ani možnosti súperiť.

Keď spoločenstvo prešlo z mierumilovnej divošskej úrovne do koristníckej fázy, podmienky súperenia sa zmenili. Rozsahom aj naliehavosťou vzrástli pohnútky aj príležitosti na súperenie. Konanie mužov čoraz väčšmi získava charakter hrdinstva a porovnávanie prestíže vojaka či lovca voči inému je ľahšie a stáva sa bežnejším. Rukolapné svedectvo zdatnosti – trofeje – získava v obvyklom uvažovaní človeka miesto ako základná črta životnej reality. Korisť, trofej z lovu či lúpežnej výpravy sa cení ako svedectvo víťaznej sily. Agresia sa stáva akceptovanou formou konania a korisť slúži ako *prima facie** dôkaz úspešnej agresie. Na tejto kultúrnej úrovni sa zápas stáva akceptovanou a dôstojnou formou presadenia sa a užitočné predmety alebo služby získané dobývaním alebo donútením slúžia ako konvenčný dôkaz úspešného zápasu. Naopak, každé nadobudnutie statkov inak než uchvátením sa považuje za nehodné zrelého muža. Vykonávanie produktívnej práce alebo pôsobenie v službách druhých sa z rovnakého dôvodu považuje za opovrhnutiahodné. Takto vzniká rozlišovanie prestíže medzi hrdinstvom a dobyvačným prisvojovaním si na jednej strane a výrobnou činnosťou na strane druhej. Manuálna práca získava charakter ubíjajúceho jarma na základe nedôstojnosti, ktorá sa jej pripisuje.

U prvotných barbarov, než jednoduchý obsah pojmu zatienili následky a príbuzné konotácie, pojem „úctyhodný“ zdanlivo neobsahoval nič iné než manifestáciu nadradenej sily. „Úctyhodný“ znamená „hrozný“, „čestný“ je „fyzicky silný“. Úctyhodný čin nie je nič iné než uznaný úspešný akt agresie a tam, kde agresia znamená konflikt s človekom alebo so zvieraťom, sa nadovšetko uznáva tvrdenie o silnej ruke. Naivný, archaický zvyk vykladať všetky prejavy sily v spojení s osobami alebo so „silou vôle“ vo veľkej miere upevňuje túto konvenčnú glorifikáciu silnej ruky. Čestné prídomky a tituly, také obľúbené v barbarských kmeňoch, rovnako ako u ľudí

* Očividný dôkaz (lat.)

rozvinutejších kultúr, všeobecne dodávajú punc tomuto jednoduchému poňatiu cti. Epitétá a tituly pri oslovení náčelníkov, vzývanie kráľov či bohov, to všetko je veľmi často svedectvom, že dotyčnej osobe sa pripisuje ohromujúca a zničujúca sila. To inak do určitej miery platí aj v dnešných civilizovanejších spoločnostiach. Ukážkovou ilustráciou je napríklad záľuba znázorňovať na erboch dravé zvieratá a vtáky.

V takomto obvyklom barbarskom poňatí hodnoty či cti je siahnutie na život – zabitie silných protivníkov, či už živočíšnych alebo ľudských – najúctyhodnejším činom. A táto uznávaná činnosť ako prejav obrovskej prevahy toho, kto zabíja, vrhá lesk cti na každé zabíjanie, na všetky zbrane a nástroje s nimi spojené. Zbrane sú ušľachtilé a ich použitie, aj s cieľom usmrtiť tie najúbohejšie tvory na svete, sa stáva úctyhodnou činnosťou. Zároveň sa zamestnanie vo výrobe stáva čoraz viac opovrhnutiahodným a narábanie s nástrojmi a ich využívanie vo výrobe v bežnom ponímaní znižujú dôstojnosť zrelého muža. Práca sa stáva protivnou.

PREDPOKLADÁME, ŽE PRVOTNÉ ĽUDSKÉ SKUPINY počas kultúrneho vývoja prešli z pôvodne mierumilovného štádia na ďalší stupeň, kde boj je akceptovanou a charakteristickou činnosťou skupiny. Nechceme tým tvrdiť, že ide o náhly prelom z fázy nerušeného mieru a dobrej vôle k neskoršej a vyššej fáze života, kde sa boj zjavil po prvý raz. Nemôžeme ani vychádzať z toho, že všetka mierumilovná výroba pri prechode do koristníckej fázy kultúry zmizla. Už v ranej fáze spoločenského vývoja sa z času na čas vyskytli boje, ak pre nič iné, tak pri súperení o sexuálnych partnerov. Potvrdzujú nám to zvyky prvotných skupín aj správanie antropoidných opíc či tiež poznatky o dobre známych prirodzených sklonoň ľudskej povahy.

Preto možno niekto namietne, v rozpore s naším tvrdením, že takéto pôvodné štádium mierumilovného života nemohlo jestvovať. Kultúrna evolúcia nemá etapu, v ktorej by boj neexistoval. Nám však nejde o viac alebo menej sporadické, dokonca ani nie o častejšie alebo bežné boje. Hovoríme o vojnovej mentalite, zvyku hodnotiť javy a udalosti z pohľadu boja. Koristnícka kultúrna fáza je završená až vo chvíli, keď sa koristnícky postoj stane uznávaným a tradičným duchovným postojom členov skupiny. Keď sa boj stal dominantným

faktorom v aktuálnej predstave o živote, keď sa ľudia a veci hodnotia v bežnom poňatí života na základe toho, či sa hodia na boj.

Zásadný rozdiel medzi mierumilovnou a koristníckou kultúrnou fázou je preto duchovný, nie mechanický. Zmeny v duchovnom postoji sa dejú pod vplyvom zmien materiálnych podmienok v živote skupiny. Deje sa to postupne, keď začínajú prevažovať materiálne podmienky priaznivé pre koristnícky postoj. Spodnou hranicou koristníckej kultúry je hranica výroby. Koristenie sa nemôže stať zvykom a konvenčným zdrojom akejkoľvek skupiny či triedy, kým sa jej metódy výroby nevyvinuli na dostatočný stupeň efektivity vytvárajúci nadbytok, o ktorý sa oplatí bojovať, teda priestor nad existenčným minimom pre ľudí, ktorí sa starajú o živobytie skupiny. Prechod od mieru ku koristníckej fáze je preto závislý od nárastu technického poznania a používania nástrojov. Koristnícka kultúra preto nemôže existovať v skorších obdobiach, kým sa zbrane nevyvinuli dostatočne na to, aby urobili z človeka tvora naháňajúceho strach. Raná fáza zdokonaľovania nástrojov a zbraní je, samozrejme, tá istá vec vnímaná z dvoch rôznych uhlov pohľadu.

Život určitej skupiny sa dá charakterizovať ako mierumilovný dovtedy, kým opakované, viac alebo menej časté boje nedostali v každodennom myslení ľudí do popredia boj ako dominantnú črtu v živote človeka. Je jasné, že skupina môže nadobudnúť koristnícky postoj vo väčšej či menšej miere úplnosti podľa toho, ako jej životné vzory a normy správania diktuje koristnícky duch. Preto musíme predpokladať, že koristnícka kultúrna fáza nastala postupne, v procese kumulatívneho rastu koristníckych sklonov, zvykov a tradícií, spôsobených zmenami materiálnych podmienok života skupiny v rozsahu, ktorý v povahe človeka konzervuje tie črty a tie tradície a normy správania, ktoré vytvárajú koristnícky, a nie mierumilovný život.

Základ hypotézy, že v prvotnej kultúre takéto mierové štádium existovalo, je do značnej miery prevzatý z psychológie, a nie z etnológie. Nemáme tu priestor zachádzať do detailov, no k téme sa vrátíme v ďalšej kapitole, kde preberieme niekoľko archaických črt, ktoré v ľudskej povahe prežili aj v modernej kultúre.